

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Embedded Secrets of Iconography in Bathhouses: Manifestation
of the Notion of Purification in the Body of Architecture Based on
Literary Iconographies
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

رازهای سر به مهر نگاره در گرمابه‌ها، تجلی مفهوم تطهیر در کالبد معماری براساس نگاره‌های ادبی

آزیتا بلالی اسکویی^{۱*}، پریا زیرک سیما^۲

۱. دانشیار گروه معماری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده معماری و شهرسازی، تبریز، ایران.
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده معماری و شهرسازی، تبریز، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۳

چکیده

بیان مسئله: طهارت به عنوان هدف اساسی از اصولی است که پیوسته در معماری ایرانی به خصوص در گرمابه به کار گرفته شده و با گذر زمان روند شکوفایی و نوع نگاره‌ها از حیث پرداختن به جزئیات، بیشتر شده و آن را به اوج خود رسانده، این امر به خوبی در روند پیشرفت نگاره‌ها مشهود است. آثار ادبی گرمابه گنجینه مهمی برای پرداختن به مباحث تطهیر در آثار نگارگری ایجاد کرده و نگاره‌های متنوعی از گرمابه‌ها در کتاب‌های ادبی وجود دارد.

هدف پژوهش: هدف این پژوهش بازشناسی و بازخوانی اصل تطهیر و نمود آن در نگاره‌های به‌جامانده در حمام‌های ایرانی است.

روش پژوهش: روش تحقیق در این نوشتار توصیفی-تحلیلی بوده و به بررسی ۱۰ نمونه نگاره از کتاب هفت‌اورنگ جامی، دیوان ترکی امیرعلیشیرنویسی، خمسه نظامی، مثنوی مهر و مشتری اثر عصار تبریزی، ظفرنامه مستوفی، شاهنامه فردوسی و مثنوی معنوی مولانا پرداخته است.

نتیجه‌گیری: تنوع ابزارآلات و افراد در نگاره‌های گرمابه بیانگر آن است که از جزئیات برای نمایش هرچه بهتر اصول تطهیر بهره گرفته شده، برای سهولت در خوانایی، به ارائه کاربری‌های هر بخش و همچنین عملکرد اجزا و افراد، که در یک رابطه دوسویه با یکدیگر هستند پرداخته شده است. مطالعه نگاره‌ها نشانگر وجود بیشترین اشتراکات در آثار به‌جامانده از نگاره‌های گرمابه و وجود افتراقات در تزیینات و جزئیات آن‌هاست. مقایسه نگاره‌ها همچنین در بعد کارکردی و عملکردی شباهت‌های بسیاری را نسبت به بعد کالبدی نشان می‌دهد و اینکه در اشتراکات از راهکارها و الگوهای به‌خصوصی به کار رفته و هم‌نوآوری‌هایی را در نشان‌دادن تطهیر، ایجاد کرده است.

واژگان کلیدی: نگاره، تطهیر، گرمابه، نگارگری، معماری.

مقدمه

یکی از نقشه‌های تهران که مربوط به سال ۱۳۷۰ است تعداد گرمابه‌ها ۲۰۰ باب است در حالی که تعداد مساجد ۱۲۰ باب ذکر شده است و این امر می‌تواند نمایانگر اهمیت گرمابه‌ها در معماری و فضاهای شهری ایران به حساب آید. علاوه بر آن، گرمابه‌ها در جوامع اسلامی از اهمیت بالایی برخوردار بوده و برای مسلمانان به عنوان بنایی مذهبی و بهداشتی در جهت خدمت‌رسانی به دیگران و کسب اجر و پاداش محسوب می‌شدند. از طرفی آثار نگارگری با موضوع گرمابه از بناهای دوره‌های قدیم

گرمابه از جمله بناهای ارزشمند معماری است که نمونه‌هایی از آن از گذشته به یادگار مانده است. این بنا از آغاز در میان سایر فضاهای شهری از قبیل بازار، مسجد و مدرسه از اهمیت بسیار بالایی برخوردار بوده و یکی از مهم‌ترین بناهای شهری محسوب می‌شد. اهمیت این بنا در شهر به حدی بوده است که گاهی از سایر فضاهای شهری، نقش پررنگ‌تری می‌یابد. برای مثال، در

* نویسنده مسئول: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir، ۰۹۱۴۴۱۷۵۰۰۶

پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره نگارگری انجام شده است. رویکرد عمده به این آثار، تاریخی، موضوعی، اجتماعی و معماری بوده است. مقالاتی در خصوص نگارگری گرمابه ارائه شده است که از آن میان می‌توان به مقاله‌ای اشاره کرد با عنوان «معماری حمام در مینیاتور ایرانی» که به بررسی توصیفی نگاره‌ها، موضوع مجالس، افراد و مشاغل موجود در فضاها و عناصر معماری حمام، سلسله‌مراتب فضایی حمام‌ها و ... پرداخته است (ثابتی، ۱۳۸۲). همچنین در پژوهش «روزنه‌ای بر تحلیل نگاره‌های هارون الرشید در حمام، اثر کمال‌الدین بهزاد»، به تحلیل و بررسی ساختاری و نظم خاص همه اشیاء و اجزای تشکیل‌دهنده تصویر و وحدتی که در عناصر بصری متکثر در اثر بهزاد وجود دارد پرداخته است (رمضان‌زاده، ۱۳۸۲). برخی نیز به بررسی معماری حمام اشاره کرده‌اند که می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی» اشاره کرد که این مقاله به بازشناسی و معرفی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی می‌پردازد (طبسی، انصاری، طاووسی و فخار تهرانی، ۱۳۸۶). گروهی به بررسی ساختار معماری گرمابه از روی آثار نگارگری پرداخته‌اند که می‌توان به مقاله با عنوان «بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام» اشاره کرد که هدف از این پژوهش بررسی و مقایسه تطبیقی معماری حمام‌ها و آثار نگارگری حمام بوده تا در پی آن مشخص شود که این آثار تا چه حد به واقعیت نزدیک‌اند واقع‌گرایانه ترسیم شده‌اند (تهرانی، پور فتح‌الله و قاسمی، ۱۳۹۲). همچنین در مقاله‌ای دیگر با نام «حمام‌های سنتی؛ حافظ سلامت، عامل درمان» طرح اصلی پژوهش بر این اساس شکل می‌گیرد که تأثیرپذیری شکل، ساختار و عناصر حمام‌های سنتی از انسان و تأثیرگذاری فاکتورهای طراحی حمام بر انسان را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد و در پی بررسی این فرضیه است که معماری حمام‌های سنتی در راستای دو شاخه طب جسمانی و روحانی شکل گرفته است (رحیمی مهر، متدین و مهربانی، ۱۳۹۶). مقاله «سیر تحول نگاره‌های حمام از نظر ساختاری و تزئینی در سده‌های نهم تا یازدهم هجری» با روش توصیفی تحلیلی به بررسی و تحلیل ساختار و تزئینات در نگاره‌های به‌جامانده پرداخته است (بلالی اسکویی، زیرک‌سیما، ۱۳۹۹). کتاب‌های بسیاری نیز در زمینه نگارگری به چاپ رسیده که از آن میان می‌توان به «کتاب مکتب نگارگری اصفهان» که در آن گونه‌های مختلف نگاره در ادوار مختلف بر اساس اسناد تصویری و نمونه‌های به‌جامانده معرفی شده‌اند، اشاره کرد (آزند، ۱۳۸۵). کتاب «حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان» به بررسی مباحث کلی در حوزه فرهنگ و تعاملات اجتماعی می‌پردازد (وفائی،

به‌جامانده، که می‌توانند در شناسایی ویژگی‌های معماری گرمابه‌ها راهگشا باشند. عموماً آثار نگارگری گرمابه بدون توجه به نقش تطهیر در کالبد معماری بررسی شده‌اند. در حالی که درک صحیح این‌گونه آثار جدا از اصول تطهیر امری ناممکن است. زیرا توجه به اصول تطهیر در چگونگی شکل‌گیری سلسله‌مراتب، ابعاد و تناسبات فضای کالبدی، جای افراد و ابزار مورد استفاده آن‌ها و حتی در چگونگی استفاده از رنگ‌ها و نمایش جزئیات تأثیرگذار بوده است. هدف این پژوهش بررسی و تحلیل اصول تطهیر و نمود آن در نگاره‌های به‌جامانده است. همچنین تأکید بر نظافت و پاکی در اسلام، توجه به حرمت آب و مقدس شمردن آن، رعایت مبانی و اصول تطهیر و زدودن بدن از ناپاکی‌ها همواره در تجلی تطهیر در کالبد معماری نگاره‌های گرمابه به همراه توانایی‌های نگارگر موجب پیدایی ویژگی‌هایی در طراحی نگاره‌های گرمابه شده‌اند. بنابراین این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این دو سؤال است: ۱- عملکرد اجزای تطهیر و افراد دخیل در نگاره‌های گرمابه بر اساس مستندات و متون تاریخی به چه ترتیب بوده است؟ ۲- نقاط افتراق و اشتراک در بین بعد ساختاری (نحوه ترکیب‌بندی فضایی، فرم و شکل، تناسبات) و بعد انسانی (نمود اجزای تطهیر، افراد دخیل) در هر بخش بر اساس اطلاعاتی که نگاره‌ها به ما می‌دهند، به چه ترتیب بوده است؟

نگاره‌های گرمابه در مقایسه با سایر گونه‌ها کمتر مورد پژوهش و بررسی قرار گرفته‌اند. برخی از پژوهشگران عمدتاً بر رویکرد بررسی معمارانه کالبد نگاره‌ها و برخی نیز به جنبه‌های مردم‌شناسانه متمرکز بوده‌اند. کمتر مقاله‌ای در خصوص بررسی هر دو بعد کالبدی و مردم‌شناسانه (افراد دخیل) پرداخته است. با توجه به تنوع تصویرگری نگاره‌های گرمابه‌ها، تحلیل فضایی و بعد انسانی آن‌ها در قالب اصول تطهیر امری ضروری است. به علاوه این مقاله از این جهت می‌تواند راهگشایی برای بیان نحوه نمایش این اجزا در خود نگاره‌های گرمابه باشد. در ادامه پس از معرفی اجزای نمونه‌ها به بررسی نگاره‌های گرمابه در آثار مختلف، و همچنین جزئیات، چگونگی به‌تصویر کشیدن فضاها و تجلی تطهیر در کالبد نمونه‌های موردی پرداخته می‌شود. بررسی‌های انجام‌شده غالباً در دو بخش ساختاری (فضاها) و بعد انسانی (افراد دخیل) در هر بخش است. در بعد کالبدی به بررسی مؤلفه‌هایی همچون: فرم و شکل، تناسبات و ترکیب‌بندی پرداخته شده و در بعد انسانی به بررسی و تحلیل افراد دخیل در هر بخش و موقعیت قرارگیری به همراه ابزارهای مورد استفاده هر فرد توجه شده است.

به سلسله مراتب شرایط محیطی برای کاهش هدررفت انرژی نیز توجه می‌شده است. به این طریق فرد به صورت مرتبه به مرتبه و نه به یکباره تغییر دمایی را حس می‌کند. این بناها به گونه‌ای از یکدیگر تفکیک شده‌اند که دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم و از خطر بیماری فرد به دلیل ورود به فضای با دمای متفاوت پیش‌گیری شود (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۴۸)؛ (جدول ۱).

• تطهیر در گرمابه

تطهیر جدا از جنبه جسمی، به پالایش روان نیز تعمیم می‌یابد و لذا در آیین اسلامی که پاکیزگی جسم و پالایش روان مد نظر قرار گرفته است و در محیطی که آب از ارزش والایی برخوردار بوده، حمام‌ها در ساختار بافت شهرها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌شوند. ظهور اسلام و به همراه آن گسترش آیین در ایران، نه تنها از اهمیت حمام‌ها نکاسته، بلکه با عنایت به توجهی که اسلام به پاکی و طهارت معطوف می‌نماید، حدیث «النجافه من الایمان»، موجب ارتقاء جایگاه حمام‌های عمومی در شهرها و توجه به معماری آن می‌گردد (مستغفری، ۱۳۶۲، ۲۱).

• نگارگری گرمابه

شالوده هنر نگارگری بر شعر فارسی و عرفان و حکمت الهی استوار است و ارزشمندترین نگاره‌های دوران اسلامی در سایه عرفان و ادبیات غنی ایرانی قرار داشته است. از اوایل قرن چهارم، آثار نگارگری به مرور در کتاب‌های خطی به کار می‌رفته است (اشتری، ۱۳۸۶، ۱۶) که از آن جمله می‌توان به نسخه‌های شاهنامه و خمسه نظامی اشاره کرد. قدیمی‌ترین نسخه موجود از خمسه نظامی مربوط به (۷۸۸-۷۹۰ ه. ق.) ۱۳۸۸-۱۳۸۶ م.) است که اکنون در موزه بریتانیا قرار دارد (رهنورد، ۱۳۸۶، ۴۰). در برخی از آثار و متون ادبی داستان با حمام در ارتباط بوده است که از آن جمله می‌توان به داستان حمام رفتن هارون الرشید در خمسه نظامی و حمام رفتن فردوسی در پایان شاهنامه و نمونه‌های دیگر اشاره کرد. این امر زمینه مناسبی را برای خلق آثار نگارگری با موضوع گرمابه‌ها فراهم کرده است. آنچه بر اهمیت وجود نگاره‌ها افزوده توجه به بعد اسنادی و منابع تصویری به‌جامانده است که این امر می‌تواند در نحوه زندگی مردمان و چگونگی بهره‌گیری از اصول تطهیر در کالبد معمارانه نگاره‌ها به کار آید. حضور فضای معماری در کتاب‌های مصور و اشعار ادبی

(۱۳۹۱). بدین ترتیب مشاهده می‌شود هیچ‌کدام از آثار مذکور به بررسی اصول تطهیر در کالبد معمارانه نگاره‌ها نپرداخته است. از این رو این پژوهش می‌تواند اولین اثر در زمینه نحوه نمایش این اجزا و معرفی اصول تطهیر در نگاره‌های گرمابه باشد.

مبانی نظری

• مفهوم گرمابه

گرمابه از دو بخش گرم و آب تشکیل شده و محلی برای شستشوی بدن و دارای آب گرم است. در لغت به معنی حمام و حمام عمومی آمده است (عمید، ۱۳۳۵، ۸۶۹). در فارسی میانه گرمابه و آبزن برای حمام به کار رفته‌اند. به نقلی گرمابه مرکب از گرم و آب مکان یا ساختمان، به معنی ساختمان گرم است (پیرنیا، ۱۳۷۲، ۶۷). حمام یا گرمابه محلی است که انسان همواره برای شستشوی و زدودن تن از ناپاکی‌ها اساسی تن و سر و صورت و نیز غسل در اصطلاح اسلامی از آن استفاده می‌کرده است. هرچند استحمام نزد قدما در اصل متعلق به موضوع دفع کردن مواد زائد بدن است (اولمان، ۱۳۸۳، ۳۲)؛ گرمابه‌های همگانی در ایران باستان دیده می‌شد و امروزه نمودی از فرهنگ خاورزمین آن زمان شمرده می‌شود؛ هرچند بسیاری از آن‌ها خراب یا بسته شدند، ساختار زیبای برخی از آن‌ها در یادها و نگاره‌هایشان در نسک‌های گردشگران بر جای ماند تا سندی باشد بر یکی از نمودهای شهرنشینی در خاورزمین. حمام‌ها به لحاظ طراحی نیز معمولاً شامل خلوت، شاه‌نشین، صحن، خزینه، گرمخانه یا تون و سربینه بوده و هر یک از این فضاها به وسیله راهرو و هشتی از یکدیگر جدا می‌شد تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم شود. معمولاً در نگاره‌ها کف حمام‌ها از سنگ مرمر و دیگر سنگ‌ها پوشیده شده است و استفاده از تزئینات و کاشی با نقش و نگاره‌ها، معمولاً در حوض‌ها و دیواره و سقف مورد استفاده قرار می‌گرفته است (Floor & Kleiss, 1988) درباره معماری نگاره‌های گرمابه پرداختن به نحوه خلق فضا هم از جنبه عملکردی و کاربردی و هم از جنبه زیباشناسانه و تزئینی آن‌ها ارزشمند است. در نگارگری‌های موجود دو جنبه ذکر شده از فضاهای حمام به صورتی دقیق تصویر شده است (رشید نجفی، ۱۳۸۸، ۳۲). علاوه بر توجه به سلسله‌مراتب ورودی به حمام،

جدول ۱. مراحل تنظیم شرایط دمایی گرمابه‌ها براساس سلسله‌مراتب دسترسی. مأخذ: نگارندگان.

مراحل تنظیم شرایط دمایی گرمابه‌ها

ورودی	سربینه	گرمخانه	خزینه
نیمه‌سرد	نیمه‌سرد و نیمه‌مرطوب	گرم و مرطوب	بسیار گرم و بسیار مرطوب

تا از این طریق بتوان به چگونگی ترسیم و توجه به اصول تطهیر در کالبد معماری رسید. بعد از آشنایی با گرمابه و معرفی نگاره، نوبت به بررسی نگاره‌های گرمابه می‌رسد. در این بخش ابتدا به معرفی فضاهای مورد بررسی در نگاره‌ها پرداخته می‌شود تا با مطالعه آن بتوان به دست‌بندی فضایی برای تحلیل بعد ساختاری دست یافت. هر گرمابه با استناد به منابع موجود از نگاره‌ها دارای بخش‌هایی مانند: ورودی، سربینه، میاندر، گرمخانه، خزینه، بام، گاورو و آب‌چاه است که در آن‌ها غالباً اتفاقاتی که در محیط سربینه یا در محیط گرمخانه اتفاق افتاده، نمایش داده شده است. در **جدول ۲** به بررسی و تحلیل عناصر گرمابه در نگارگری پرداخته شده است. در همه نمونه‌های تصویرشده خزینه در داخل بخش گرمخانه بوده و چگونگی ارتباط با خزینه نیز تصویر شده است. عموماً برای نمایش خزینه از فضای هشت‌ضلعی استفاده شده است. دسترسی به آب و حفظ دما و جد کردن فضاهای پاک و ناپاک سه شرط اصلی در رعایت سلسله‌مراتب و ایجاد تنوع در نگاره‌ها بوده است. در ادامه به تفصیل به بررسی اجزای حمام و چگونگی ارتباط اجزا با یکدیگر و معرفی افراد حاضر در حمام پرداخته شده است. طبق آنچه پیرامون ضرورت و اهداف موضوع پژوهش مطرح شد، به دنبال آن هستیم که بدانیم ظهور اصول تطهیر در کالبد نگاره‌های ادبی به‌جامانده به چه طریق است. سپس در راستای راهبرد توصیفی-تحلیلی، پس از پاسخ به سؤال اول پژوهش و تدوین تاریخچه کاملی از نحوه شکل‌گیری، تحولات عملکردی ساختار و تزیینات اجزا و نیز ترسیم طرحواره‌هایی از ساختار کالبدی و تناسبات و ترکیب‌بندی و افراد و اجزای دخیل در هر یک از بخش‌های حمام، با گردآوری یافته‌های مراحل پیشین و جمع‌بندی در قالب جداول به تحلیل مشابهت‌ها و تفاوت‌های اصول تطهیر در این فضای شهری در نگاره‌ها پرداخته شده است.

یافته‌های پژوهش

• آداب و رسوم تطهیر در عناصر نگاره‌های گرمابه

در ابتدای این بخش به بررسی آداب و اصول تطهیر پرداخته و به دنبال آن عناصر نگاره‌ها و چگونگی ارتباط و موقعیت قرارگیری در سلسله‌مراتب ورودی مطرح شده است. گرمابه به عنوان بخش مهمی از زندگی روزمره گذشتگان ما، جایگاه ویژه‌ای در ایمان مردمان اعصار گذشته داشت. اگرچه امروزه تنها بخش بهداشتی و نظافتی آن مورد توجه مردم است اما در گذشته آداب و اصول گرمابه و نیز مراسم‌های ویژه آن با دقت و وسواس تمام به‌کارگرفته می‌شد و مورد احترام همگانی بود. خصوصاً از آنجا که حمام با لفظ مقدس آب در فرهنگ مردم در آمیخته بود، مورد باور عموم در ساحت

شاعران نشانه‌های بارز از توجه به معماری دوره اسلامی ایران است. بدین‌سان نگاره‌های کتب ادبی، بیشترین سهم را در ترسیم فضای معماری داشته است.

• **نحوه آفرینش فضا در معماری حمام بر طبق نگاره‌ها**
 فضاهای گرمابه در نگاره شامل دو بخش مفصلی و کاربردی است. فضاهای مفصلی به عنوان بخش‌های ارتباطی عمل کرده و عمدتاً دو بخش کاربردی را به هم وصل می‌کند. فضاهای مفصلی شامل ورودی میاندر و گاورو است. فضاهایی مانند سربینه، گرمخانه و خزینه فضاهای کاربردی بوده و پرداختن به امر تطهیر در فضاهای کاربردی بسیار پررنگ‌تر بوده است، به طوری که از فضاهای ارتباطی برای ایجاد فیلتر و از بین بردن ارتباط مستقیم بین دو فضای کاربردی استفاده می‌شد. این امر نشانی از توجه به تطهیر در نگاره‌هاست تا بدین طریق فرد به صورت ناپاک وارد فضای پاک نشود. پرسپکتیو در نگاره‌ها با آنچه امروزه پرسپکتیو دانسته می‌شود، متفاوت است. برای مثال پیکره‌های دورتر را هم‌اندازه، اما پیکره‌های نزدیکتر را بالاتر از آن‌ها تصویر کرده‌اند. یا فضاهای پشت سر در بالای فضا جلویی ترسیم شده است و غالباً دارای تزیینات روی در و دیواره است. در برخی نگاره‌ها به دلیل توجه به تبدلات حرارتی کمتر، ارتفاع ورودی با حداقل میزان ارتفاع ترسیم شده که این امر نیز دلیلی برای توجه به عدم اختلاط فضای پاک و ناپاک است. به‌طور کلی می‌توان چنین گفت که فضاهای مفصلی برای ارتباط بخش‌ها و کنترل ورود ناپاکی به فضاهای تطهیر در نگاره‌ها آمده است. در ادامه به معرفی بخش‌ها و فضاهای تشکیل‌دهنده و چگونگی ارتباط آن‌ها با یکدیگر و نمود تطهیر در هر بخش به تفصیل پرداخته خواهد شد.

روش تحقیق

این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی و تحلیل ۱۰ نگاره گرمابه پرداخته است: نگاره رفتن صاحبقرانی به حمام و عمارت‌کردن شهر چلقان و داستان سندباد از کتاب ظفرنامه مستوفی، گرمابه‌رفتن هارون با مأمون از کتاب *خمسۀ نظامی*، مردان در حمام از *خمسۀ نظامی* و دیدار هارون الرشید با حلاق از *مخزن الاسرار نظامی*، نگاره حمام از دیوان امیر علیشیر نوایی، صوفی در حمام از نسخه خطی *هفت اورنگ جامی*، رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی از *شاهنامه فردوسی*، مهر در حمام خوارزم از *مثنوی مهر و مشتری اثر عصار تبریزی* و رفتن رومی به حمام آب داغ از *مثنوی معنوی مولانا*. این نگاره‌ها در زمان و مکان و مکتب‌های نقاشی متفاوتی ترسیم، اما در این نوشتار بر اساس تاریخ ترسیم، دست‌بندی شده‌اند. در انتخاب نمونه‌ها سعی در توجه به تنوع آثار تصویرشده از گرمابه‌ها شده

جدول ۲. بررسی و تحلیل عناصر گرمابه در نگارگری. مأخذ: نگارنگان.

عناصر گرمابه	تصاویر	معرفی اجزا	ویژگی‌های عناصر	کاربری بخش
ورودی		ورودی در حمام از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. ورود به گرمابه‌ها به دلایل مختلف از جمله حفظ گرمای داخل حمام و تبادلات حرارتی دارای سلسله‌مراتب است.	- ورودی اغلب دارای تزیینات و نقوش اسلیمی و کاشی کاری است. - کف ورودی از فضای داخلی بالاتر است. به علت درون‌گرا بودن فضای حمام ورودی نقش مهمی در دعوت‌کنندگی داشته است. - غالباً از طاق و قوس در نمای ورودی استفاده شده است. - ورودی در نگاره‌ها به صورت مجزا ترسیم شده است.	عمومی (اختصاص به عموم مردم)
سربینه		سربینه فضایی است که پس از ورود به حمام برای درآوردن کفش و عوض کردن لباس و بستن لنگ و آماده شدن برای استحمام وارد آن می‌شوند. اطراف سربینه را سکویی احاطه کرده است و افراد در آنجا لباس‌ها را کنده و در گوشه‌ای می‌گذارند و در هنگام برگشت نیز متصدی در این محل به افراد لنگ می‌داده تا یکی را بر دور خود و یکی را بر دوش خود بیندازند (قبادیان، ۱۳۸۵، ۴۶).	- این قسمت به علت مهم بودن کاربری دارای ارتفاع بلند و تزیینات بسیار است، همچون کاشی کاری، نقاشی، حجاری، کاشی هفت‌رنگ و کاربندی - این فضا همراه با ایجاد آرامش روحی است و این یکی از دلایل توجه بیشتر به تزیینات است (رشید نجفی، ۱۳۸۸، ۶۷). - برای پوشش سقف سربینه به شکل گنبدی از دیواره‌های هشت ضلعی استفاده شده است.	مدیریتی (محل رسیدگی به کار مراجعه‌کنندگان و نگه داری البسه، کفش، لنگ)
میاندر		میاندر فضایی است که بین سربینه و گرمخانه حائل است. این محل از طریق دالان به مستراح و اتاق‌های نظیف جهت نظافت بدن، حنابندی و حمامت مرتبط می‌شد.	- این فضا عموماً به شکل هشت‌ضلعی یا مربع ساخته شده است. - پوشش سقف آن کلمبه یا ترکیب یا کاربندی بسیار ساده با تزیینات بسیار کم بوده است. - در صورت داشتن تزیینات، به شکل نقوش هندسی و مقرنس و آجرکاری بوده است. - این فضا محلی برای گذر نه برای مکث و توقف ساخته شده است.	عمومی (اختصاص به عموم مردم)
گرمخانه		یکی از بخش‌های مهم که پس از عبور از میاندر وارد آن می‌شویم. شست‌وشو در این محل اتفاق می‌افتد. از این رو دلاک‌ها در این محل مشغول کار بوده‌اند.	- این بخش دارای وسعت زیاد و ارتفاعی بلند است. - از گنبد‌های کلمبه و ترکیب پوشانده شده است. - گرمخانه به نسبت ورودی و سربینه دارای تزیینات کمتری است.	عمومی (اختصاص به عموم مردم)
خزینه		پس از عبور از گرمخانه (صحن حمام) و بالارفتن از چند پله مشتریان از یک ورودی کوچک به صورت دولا وارد خزینه حمام می‌شدند گرم‌ترین و مرطوب‌ترین قسمت حمام که صرف نظر از ورودی کوچک آن کاملاً	خزینه سه عدد بوده که در یکی آب سرد در دیگری آب ولرم و در دیگری آب گرم بوده که افراد در وسطی می‌نشستند و از دو خزینه کناری برای برداشت آب با دستک استفاده می‌شده است.	خصوصی (فرد به صورت تکی از آن استفاده می‌کند)

عناصر گرمابه	تصاویر	معرفی اجزا	ویژگی‌های عناصر	کاربری بخش
حوض		محصور است (قبادیان، ۱۳۸۵). آب موجود در خزینه با دیگ بزرگی که در آن قرار دارد گرم می‌شود و افراد حدود چند دقیقه تا نیم ساعت در آن می‌مانند تا خیس بخورند.	- شکل هندسی حوض نشانگر شکل فضایی است که در آن قرار دارد. - مصالح آن غالباً از کاشی بوده و در وسط فضا واقع است. - اغلب از دو بخش تشکیل شده است.	خدماتی (در اختیار عام)
بام		در نگاره‌ها به صورت تخت یا به صورت پرسپکتیو نمایش داده و در بالاترین سطح ترسیم می‌شود.	_از بام برای خشک کردن لنگ‌ها و نورگیری استفاده می‌شده است.	خدماتی (برای ارائه خدمات به عموم)
آب‌چاه و گاورو		در ترسیمات نگارگری معمولاً آن را در ارتباط با زمین و بام ترسیم می‌کنند.	- چاهی است که عموماً به شکل چندضلعی یا استوانه و با آجر جداره سازی شده و آب مورد مصرف حمام از آن تأمین می‌شده است. - آب آن به کمک نیروی گاو و آبکش به داخل حوض ذخیره که بر روی بام بوده منتقل می‌شده است. - گاورو سطحی شیب‌دار است که عموماً مسقف بوده و طول آن کمی بیشتر از عمق چاه است.	خدماتی (برای ارائه خدمات به عموم)

صوفی در حمام، هفت‌اورنگ جامی

صوفی در حمام، هفت‌اورنگ جامی

حمام، دیوان میرعلیشیر نوایی

احکام فقه شیعی نیز در توسعه و رشد معماری گرمابه‌ها مؤثر بوده‌اند (بنگرید به جدول ۲).

• **بررسی اجزا و اصول تطهیر در ابعاد ساختاری نگاره‌ها**
با توجه به بررسی‌ها و جداول ۲-۴، سلسله‌مراتب تطهیر در بین فضاهای گرمابه به ترتیب به گرمخانه، خزینه، سربینه، گاورو و چاه آب و ورودی می‌باشد. در این بخش به بررسی و مقایسه و تجزیه و تحلیل برخی از پارامترها در نگاره‌ها می‌پردازیم. ابتدا اطلاعات به‌دست‌آمده از نگاره‌ها که شامل فضاهای تطهیر که خود تجلی مفهوم تطهیر در مکان بوده و افراد به عنوان تجلی مفهوم تطهیر در شغل و فرهنگ و در نهایت ابزار که تجلی مفهوم تطهیر در عناصر می‌باشد مورد بررسی قرار گرفته است، در همه نگاره‌ها به غیر از دو نگاره، فضای همه گرمخانه‌ها هشت‌ضلعی تصویر شده است.

از نظر ساختاری، فضاهای تطهیر با توجه به مستندات به‌جامانده رفته‌رفته تغییر کرده و در نمونه‌هایی شاهد نمایش تمامی فضاها به همراه جزئیات و به دنبال آن شاهد تزئینات

تقدس آن بود. چنان‌که اگر نیاز به ذکر قسم و بستن عهدی بود ابتدا به گرمابه رفته و پاکیزه شده و در همان حمام در چند نقطه‌ای که مقدس شمرده می‌شد قسم را یاد می‌کردند. از این رو مراسم‌های ویژه‌ای نیز در گرمابه برگزار می‌شد و هر که، چه از افراد مراجعه‌کننده و چه افراد دخیل در گرمابه هر چه در توان داشت به شکوه و ابهت در راستای مقدس شمردن تطهیر و پاکیزگی آن می‌افزود. این افزودن نه در جهت تجمل‌گرایی و خرج‌تراشی بلکه در جهت بیشتر مقدس‌تر و مقبول کردن برنامه استحمام انسان‌ها بود. در حمام رفتن هدف زدودن ناپاکی از تن است که همواره دارای آداب مخصوص به خود بوده است. این امر در سلسله‌مراتب ورود به بخش شستشو به خوبی قابل مشاهده است. در شهرها و روستاها، گرمابه در کنار مسجد و بازار و کاروان‌سرا، از جمله بناهای مهم برج‌مانده از دوران شکوه و عظمت معماری ایران پس از اسلام هستند. عوامل دیگری همچون اهمیت نظافت، احترام به آب، و نیز رعایت

جدول ۳. تحلیل اصول تطهیر در ساختار و اجزای نگاره‌های گرمابه. مأخذ: نگارندگان.

توضیحات	رفتن صاحبقرانی به حمام و عمارت کردن شهر چلقان	گرمابه رفتن هارون با مأمون، هرات، ۷۸۰ ه.ق.	حمام، دیوان امیر علیشیر نوایی	صوفی در حمام، هفت اورنگ جامی	رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی، شیراز، ۹۹۹-۱۰۰۴ ه.ق.
نگاره‌ها					
فرم و شکل	-نمایش گرمخانه و بام _نمایش ورودی _تصویر خزینه _توجه عمده به گرمخانه _فضای هشت‌ضلعی _جزئیات بخش گرمخانه -هماهنگی فرم گرمخانه با فرم حوض - طریقه دسترسی به خزینه - استفاده از حوض‌های متعدد	_ توجه به تصویرسازی متفاوت از اجزای حمام _نمایش پوشش سقف - توجه بیشتر به گرمخانه و ورودی - نمایش فضای بیرونی و حیاط مجموعه - نمایش حوضچه‌های آب داغ خزینه	_ فضای هشت‌ضلعی گرمخانه _ توجه به سلسله‌مراتب در فضای اصلی -نمایش فضای میاندور و تأکید بر سلسله‌مراتب _ بیان حرکت و تنوع در حالت فرم‌ها -نمایش گاورو	_ دربرداشتن تمامی اجزای گرمابه _ رعایت سلسله‌مراتب ورودی _ تصویر کامل از فضای داخلی خزینه - نمایش تمامی بخش‌های حمام _ تأکید بر بخش سربینه و گرمخانه از نظر مساحتی	_ توجه به فضای هشت‌ضلعی گرمخانه و سربینه _ تصویر حوض در گرمخانه و خزینه و سربینه _ توجه به تقارن در تمام فضاها - استفاده از طاق برای پوشش سقف گرمخانه
تناسبات	_ رعایت تناسبات در اهمیت فضایی -بزرگنمایی بخش گرمخانه -وحدت و هماهنگی عناصر -تأکید بر فضای شستشو با وجود حوض‌های متعدد -مشابه‌بودن تناسبات بام و ورودی	_ اختصاص دادن کل فضا به فضای گرمخانه _ توجه به بام و تزئینات _ جزئیات فضای گرمخانه - رعایت تناسبات سقف بخش گرمخانه -تقارن فضایی	_تناسبات سلسله‌مراتبی -تأکید بر فضای شستشوی اصلی - رعایت تناسبات فضای تطهیر - تناسبات مستطیلی گرمخانه	_ رعایت سلسله‌مراتب _ تناسبات یکسان سربینه، خزینه و گرمخانه _ توجه به فضای سربینه از نظر بعد تناسبات _ مقیاس تناسبات ورودی	_ تناسبات شکلی _ تقارن _ اختصاص فضای بیشتر به گرمخانه به عنوان یکی از فضاهای اصلی _ وحدت و هماهنگی میان عناصر
ترکیب بندی	_ ترکیب ورودی به گرمخانه _ اهمیت ترکیب‌بندی گرمخانه و خزینه _ ورودی و بام بدون حجم نمایی و تخت نمایش داده شده است - ترکیب‌بندی در ابعاد و اندازه فضاهای تطهیر	_ عدم توجه به سربینه و اتصال مستقیم ورودی به گرمخانه _ تأکید زیاد بر فضای گرمخانه _ توجه بیشتر بر فضای تطهیر	ترکیب‌بندی متفاوت خزینه _ وحدت و هماهنگی میان عناصر - دارا بودن سلسله مراتب دسترسی به گرمخانه	_ تقابل ایستا و پویا _ ترسیم تمامی بخش‌های حمام _ تصویرسازی جزئیات تمامی بخش‌ها _ کوشش برای حجم نمایی به وسیله سایه روشن	-ترکیب فضاهای خزینه و گرمخانه _ وحدت در ترکیب‌بندی و هماهنگی - بیشترین توجه به بخش نظافت و محل تطهیر
افراد و اجزا	_ تصویر خدمه در لباس‌های هماهنگ در حین دل‌اکی _نمایش افراد مشغول به کار در فضای گرمخانه همچون سقا، دلاک و آبگیر -استفاده لنگ‌های متنوع در ایجاد تمایز بین افراد دخیل	- تنوع لباس خدمه و سایر افراد - استفاده از ابزارهایی مانند کاسه و دولچه برای برداشتن آب در زدودن ناپاکی‌ها -تنوع ابزارهای افراد دخیل	تأکید بر افراد شاغل: جامه‌دار، اوستا حمامی، لنگ‌شور و آب‌انباردار - استفاده از ابزار تطهیر توسط خدمه مانند دولچه و لنگ	_ نمایش هر خدمه در محل مربوط به خود _ تصویر تمامی افراد مشغول به کار در حمام _ نمایش خدمه با لباس‌هایی هم‌شکل و متفاوت از سایر افراد	_ استفاده از کاسه یا دولچه برای طهارت - استفاده از عناصر مربوط در محل خود - نمایش لنگ‌شور در بخش سربینه و تأکید بر سلسله مراتب تطهیر

جدول ۴. تحلیل اصول تطهیر در ساختار و اجزای نگاره‌های گرمابه. مأخذ: نگارندگان.

توضیحات	مردان در حمام، خمسه نظامی	مهر در حمام خوارزم، مثنوی مهر و مشتری اثر عصار تبریزی، ۷۸۴ ه. ق.	داستان سندباد، ظفرنامه، ۷۲۵ ه. ق.	دیدار هارون الرشید با حلاق، مخزن الاسرار نظامی	رومی در حمام داغ، مثنوی مولانا
نگاره‌ها					
فرم و شکل	<ul style="list-style-type: none"> توجه به فضای گرمخانه و خزینه تصویر هشت‌ضلعی حوض در گرمخانه نمایش پوشش سقف با استفاده از طاق نمایش گلجام در سقف برای نورگیری نمایش حوضچه‌های آب داغ خزینه 	<ul style="list-style-type: none"> استفاده از حوض در فضای گرمخانه نمایش متفاوت بام - فضای هشت‌ضلعی گرمخانه نمایش میاندر برای نمایش سلسله‌مراتب ورودی استفاده از گلجام برای نورگیری از طریق سقف 	<ul style="list-style-type: none"> تصویر ورودی به گرمابه توجه به بام و طریقه نورگیری از سقف فرم غیرمنظم نمایش فضای هشت ضلعی گرمخانه استفاده از حوض‌های متعدد 	<ul style="list-style-type: none"> حضور تمام اجزای اصلی حمام نمایش حوض در سربینه و گرمخانه توجه به بام و آب‌انبار توجه به گلجام فرم منظم هندسی نمایش بام از طریق نورگیرهای سقفی 	<ul style="list-style-type: none"> نمایش متفاوت از پوشش سقف خزینه اختصاص فضای بیشتر نگاره به خزینه نمایش میاندر برای ورود از سربینه به گرمخانه رعایت سلسله‌مراتب فضایی استفاده از طاق برای پوشش سقف
تناسبات	<ul style="list-style-type: none"> رعایت تناسبات فضایی تقارن فضایی تناسبات مربعی شکل از فضای گرمخانه اختصاص فضای بیشتر به گرمخانه برای تأکید بر تطهیر 	<ul style="list-style-type: none"> تناسبات مستطیلی گرمخانه نمایش بخش اصلی با تناسبات بیشتر نسبت به سایر فضاها برای توجه به ارزش تطهیر در گرمخانه نشان دادن نسبت اهمیت هر بخش 	<ul style="list-style-type: none"> توجه به فضای بام تناسبات بزرگ گرمخانه و بام متناسب بودن ارزش فضایی اهمیت تناسبات در پرداختن به پاکیزگی 	<ul style="list-style-type: none"> رعایت تقارن سلسله مراتب ورودی به فضاهای تطهیر رعایت تناسبات در نمایش جزئیات استفاده از تناسبات مستطیلی 	<ul style="list-style-type: none"> هم ارزش بودن فضای سربینه و میاندر و بخشی از سربینه توجه به تناسبات و جزئیات عدم رعایت تناسبات فضای گرمخانه و حوض
ترکیب‌بندی	<ul style="list-style-type: none"> ترکیب فضاهای گرمخانه با خزینه ترکیب‌بندی فضاهای مربوط و خیلی گرم ترکیب‌بندی فضای گرمخانه با خزینه به عنوان فضای اصلی تطهیر 	<ul style="list-style-type: none"> ترکیب در فضای گرمخانه و خزینه نشان دادن فضاهای درونی اهمیت فضای تطهیر در ترکیب‌بندی نگاره عدم تناسب در ترکیب حوض 	<ul style="list-style-type: none"> ترکیب ورودی با سربینه ترکیب فضای خزینه با گرمخانه و سربینه ترکیب‌بندی بزرگ بام 	<ul style="list-style-type: none"> ترکیب فضاهایی با پرسپکتیو دوبعدی و سه بعدی ترکیب‌بندی دقیق فضاهای تطهیر ترکیب سلسله مراتب برای نمایش مراحل تطهیر 	<ul style="list-style-type: none"> ترکیب‌بندی متفاوت خزینه ترکیب‌بندی سربینه و میاندر برای نمایش سلسله‌مراتب ورودی ترکیب تودرتو گرمخانه و خزینه
افراد و اجزا	<ul style="list-style-type: none"> استفاده از حوض‌ها که هر یک دارای کاربری هستند مانند محل شستن لنگ استفاده از افراد و ابزارهای مختص هر بخش 	<ul style="list-style-type: none"> نمایش افراد گاورو و آب انبار در حین کار و حمل آب مورد نیاز گرمابه نمایش حلاق و دلاک برای خدمت‌رسانی به افراد 	<ul style="list-style-type: none"> استفاده از حوض‌های مجزا برای تأکید در امر پاکیزگی نمایش کیسه‌کشی برای ترتیب مراحل استحمام 	<ul style="list-style-type: none"> هر یک از کارکنان دارای شغل به خصوص مانند دلاک و حلاق با لباس‌های متفاوت نمایش تمامی افراد حاضر در هر بخش 	<ul style="list-style-type: none"> تنوع لباس افراد برای تأکید بر تطهیر در هر بخش توجه به ابزارهایی مانند دولچه و لنگ برای پاکیزگی

اجزا که هر یک به نحوی با آب در ارتباط هستند پرداخته می‌شود؛ این اجزا شامل ابزارهایی برای برداشت آب، لوازمی همچون لنگ برای خشک کردن تن، و همچنین برخی از ابزارآلات، برای استفادهٔ عموم مراجعه‌کنندگان و کارکنان بوده و نقش کلیدی داشته است و دستهٔ دیگر ابزارآلات مخصوص استفادهٔ کارکنان، مانند دلاک و حلاق بوده است.

• افراد دخیل در بخش‌های تطهیر

نگاره‌های گرمابه بر اساس روایتی داستانی شکل گرفته است. بر اساس نقش‌مایه‌های انسانی با کنشگران روایت نگاره روبه‌رو می‌شویم که هر یک از این کنشگران و شخصیت‌های اصلی روایت درون نگاره، بخشی از معنای نگاره را بر عهده دارند. در تمامی قسمت‌ها هر یک از افراد وظایف مخصوص به خود را دارند. از این رو گرمابه‌ها به عنوان مرکز تجمع افراد از جایگاه اجتماعی و فرهنگی برخوردار بودند. معمولاً افراد هر محل از حمام محل خود استفاده می‌کردند و مراجعه به دیگر گرمابه‌ها ضروری شمرده نمی‌شد. از این رو افراد شاغل در هر حمام آشنای همگان بوده و همانند فردی از خانواده به شمار می‌رفت. از آنجا که این افراد نیز به نحوی نیازمند به درآمد بودند معمولاً رعایت حال پولدارها را بیشتر از ندارها می‌کردند و خدمتی که به آن‌ها ارائه می‌کردند چشمگرت‌تر از بقیه بود. برخی هم کار موقت داشتند و در زمان‌ها و فصول مختلف به کار گرفته می‌شدند. مزد این افراد هم ساعتی و فصلی بود و از حمام‌چی دریافت می‌کردند. برخی هم از محل حمام برای کار خود استفاده می‌کردند و این افراد نه تنها مزدی دریافت نمی‌کردند بلکه از درآمد خود سهمی هم به حمام‌چی اختصاص می‌دادند (همان، ۵۶). در مجموع افراد شاغل و حاضر در نگاره‌های حمام‌ها را مانند **جدول ۶** می‌توان دسته‌بندی کرد.

بحث در یافته‌های پژوهش

با بررسی هر یک از آثار در هر یک از متون ادبی می‌توان به این امر پی برد که نگاره‌ها با توجه به دوره‌های مختلف ترسیم، دارای یک سیر تحولی بوده‌اند که با توجه به دویعدی بودن فضاها در نگاره‌های دوره‌های ابتدایی و تغییر این امر با ورود پرسپکتیو و بعد سوم به خوبی متوجه این سیر شد. این روند با اضافه‌شدن فضاهای مختلف به نگاره اتفاق می‌افتد. برای مثال در نگاره‌های اولیه بیشتر تمرکز بر یک یا دو فضا به صورت دو بعدی بوده است اما در در نگاره‌های بعدی شاهد نگاره‌هایی با ترسیم تمامی اجزای حمام هستیم. با افزودن تزیینات به نگاره سعی در بهتر جلوه‌دادن این فضای شهری می‌شد. به طوری که ترکیب‌بندی نگاره تغییری نکرده اما توجه به تزیینات و اتفاقات حواشی پررنگ‌تر می‌شود. در ادامه نگارگر با انتخاب یک فضا به تصویرگری پرداخته و بر

بیشتر در فضاها هستیم و همچنین در این روند تاریخی توجه از تک فضا به چند فضا معطوف شده است. در بعد عملکردی، که شامل افراد دخیل به همراه اجزای مورد استفاده در فضای گرمابه است علاوه بر توجه به جزئیات همچون پوشش افراد دخیل و ابزارهای متنوع مورد استفاده در امر تطهیر که در برخی نمونه‌ها بیشتر به آن‌ها پرداخته شده است، اغلب از پلان هشت‌ضلعی برای نمایش فضای گرمخانه استفاده شده است و همچنین گرمخانه نسبت به سایر بخش‌ها و فضاهای تطهیر دارای مساحت بیشتری بوده و این امر نشان‌دهندهٔ اهمیت تطهیر و پاکی و توجه به اصول پاکیزگی است. در بعد عملکردی هر یک از افراد با توجه به ابزاری که از آن استفاده می‌کنند پیشهٔ خود را به خوبی معرفی می‌کنند و استفاده از پوشش‌های یکسان بین کارکنان دلیلی بر این مدعاست. در بعد عملکردی تصویر تمامی افراد دخیل مانند حلاق، دلاک و لنگ‌شور تا آبگیر در هر یک از مکان‌هایی که در آن مشغول به کار هستند به خوبی نقاشی شده است. در نمونهٔ صوفی در حمام که تنها مورد گرمابه از هفت اورنگ جامی است از بعد ساختاری شامل ابعاد شکلی و تناسبات و ترکیب‌بندی است و به خوبی به تمامی فضاهای موجود در گرمابه پرداخته و تناسبات از نظر اهمیت فضایی به خوبی در آن رعایت شده و از همه مهم‌تر در این نمونه عنصر بام به عنوان یکی از فضاهای تطهیر برای تأمین نور و آب مورد استفاده به خوبی تصویر شده است. از نظر بعد عملکردی افراد دخیل و ابزارهای مورد استفاده در هر فضا نمایانده شده که هر یک به نوبهٔ خود تجلی اصول تطهیر در هر بخش هستند.

• اجزا و عناصر تطهیر در گرمابه

گرمابه‌ها از سه قسمت اصلی سربینه، میاندر و گرمخانه تشکیل می‌شوند و همواره برای استحمام در آن‌ها از ابزار و لوازم خاصی استفاده می‌شده است که به طبع هر یک جایگاه و نقش مخصوص به خود را داشته است. گرمابه علاوه بر برآوردن نیازهای عملکردی، پاسخگوی نیازهای اجتماعی، فرهنگی و تطهیر و نظافت نیز بوده است. عناصر مورد استفاده در حمام را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: ۱. وسایلی که حمامی‌ها در حمام نیاز داشتند و از آن استفاده می‌کردند و ۲. وسایلی که افراد برای استحمام به همراه خود می‌آوردند. از جمله عناصری مانند: دولچه، دوستکامی، سنگاب، لنگ و ... (وفائی، ۱۳۹۱، ۷۵). مفهوم تطهیر در کالبد معماری، خود را در فضایی مانند گرمابه نشان می‌دهد؛ ولی تنها به اینجا منتهی نمی‌شود، بلکه بر افراد و ابزار نیز تأثیر گذاشته و باعث تجلی مفهوم تطهیر در فرهنگ و شغل و معیشت مردم نیز می‌شود. در **جدول ۵** به بررسی نگاره‌های حمام و برای سهولت در خوانش نگاره‌ها به دسته‌بندی این لوازم و

جدول ۵. عناصر تطهیر در نگاره‌های گرمابه. مأخذ: نگارندگان.

دسته‌بندی	نام ابزار و لوازم	نحوه استفاده	محل استفاده
	دولچه رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی، شاهنامه فردوسی	غالباً از جنس فلزی؛ که روی آن با نقوش قلمزنی تزیین شده است. برای ریختن آب بر روی سر و بدن از آن استفاده می‌شد که نقش دوش‌های امروزی را دارا بود.	گرمخانه
ابزار برداشت آب	کاسه شربت‌خوری دیدار هارون الرشید با حلاق، مخزن الاسرار نظامی دوستکامی	ظرفی است برای نگه‌داری آب گوارا. در این باره آمده است: «باید در حمام، خمی بزرگ حاوی آب شیرین و گوارا تعبیه کنند تا مردم، به خصوص در تابستان از آن آب بنوشند.»	سربینه
	رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی ظرف آبیاری 	ظرف مسی پایه‌دار که در آن شراب یا نوشیدنی ریخته در مجالس می‌گذارند (معین، ۱۳۸۶).	سربینه
	دیدار هارون الرشید با حلاق جام ساقی 	آب گرمابه‌ها از چاه تأمین می‌شد؛ حتی در مناطقی که آب جاری در دسترس بود چاهی جداگانه برای حمام حفر می‌کردند. در اینجا فردی به نام آبیاری مسئول ریختن آب دلو در درون محفظه بود.	چاه آب و گاورو
	دیدار هارون الرشید با حلاق سنگاب و خمره‌های آب 	یک جام که از جنس فلز است ساخته شده و در آن نوشیدنی گوارا برای مشتریان ریخته می‌شد. مسئولیت این کار بر عهده آب‌رسان یا ساقی بوده است.	گرمخانه
خشک کردن	دیدار هارون الرشید با حلاق لنگ دیدار هارون الرشید با حلاق	از خمره‌ها برای برداشتن آب نوشیدنی استفاده می‌شد.	سربینه
	دیدار هارون الرشید با حلاق لنگ 	لنگ یک پوشش سنتی است که به همراه قطیعه دو قطعه لباس برای خشک کردن بدن پس از استحمام هستند که لنگ لباس نیمه پایین بدن و قطیعه حوله بزرگ برای خشک کردن نیمه بالای بدن است.	محل گرفتن و پس دادن لنگ در سربینه بوده و به غیر از قسمت خزینه در همه جا هست

ادامه جدول ۵.

دسته بندی	نام ابزار و لوازم	نحوه استفاده	محل استفاده
اجزا و ابزار آلات	سنگاب	محل شستشوی لباس یا ترچلان و یا لنگ ر آن می بوده است.	محل قرار گیری در سربینه است.
	رسیدن صله سلطان محمود به فردوسی		
عمومی (مختص عموم افراد)	حوض	معمولاً حوض‌ها از دو قسمت تشکیل شده‌اند که قسمت میانی حالت تزیینی دارد و در گرمخانه برای برداشتن آب توسط دولچه برای خیساندن استفاده می‌شده است. اما در سربینه برای پرکردن آب خمره‌ها که غالباً از آب کر بوده، استفاده می‌شد.	گرمخانه و سربینه
	صوفی در حمام، هفت اورنگ جامی		
ابزار آلات اختصاصی (مختص کارکنان)	ابزارهای دلاک (لیف و ...)	از جمله ابزارهای دلاک می‌توان به لیف و ترچلان اشاره کرد که برای شست‌وشو، کیسه‌کشی و نظافت بدن مشتریان توسط دلاک مورد استفاده بود.	گرمخانه
	صوفی در حمام ابزارهای حلاق (استره و ...)		
	مردان در حمام، خمسه نظامی	از ابزار کار حلاق می‌توان به استره وسیله‌ای برای تراشیدن موی بدن و صورت نام برد که توسط حلاق در گرمخانه مورد استفاده بوده است.	گرمخانه

نمونه‌ها علاوه بر فضای داخلی به فضای بیرون نیز توجه شده که به هدف ترسیم اتفاقات بیرون گرمخانه است. برای مقایسه هرچه بهتر شباهت‌ها و تفاوت‌های نمونه‌های منتخب سعی در برگزیدن موارد و روایت‌های متنوع از گرمابه بوده تا بتوان از این طریق خوانشی صحیح در نگاره‌های موجود داشت. در همه نگاره‌ها از عنصر آب که نمادی از روشنایی و پاک‌شدن و تطهیر است بهره گرفته شده. همچنین افراد دخیل مانند دلاک و حلاق و کلیه خدمه از لباس و لنگ‌های مشابه استفاده کرده‌اند تا به راحتی از سایر افراد متمایز شده است و این امر حاکی از توجه به پاکیزگی و نظافت در پوشش خدمه است. از جمله نقاط افتراق در توجه به تزیینات کاشی‌کاری‌ها و پرداختن به جزئیات فضایی همچون طریقه نورگیری و پوشش سقف فضاهاست. توجه به جزئیات نشان از دقت نگارگر در پرداختن به اصول تطهیر بوده است. برای آشنایی هرچه بهتر در **جدول ۷** سعی شده به جمع‌آوری ابزارآلات متناسب با نیاز هر فرد پرداخته شود.

خلاف نمونه‌های اولیه سعی در ایجاد بعد سوم و تزیینات بیشتر در یک فضا داشته است. از بررسی منابع تاریخی گرمابه به‌جامانده، همچنین مطالعه آثار نگارگری که هر یک موضوع خاصی را به نمایش می‌گذارد، چنین برمی‌آید که تأکید همواره بر فضاهای تطهیر و اکثراً فضاهای داخلی بوده است. همچنین شباهت‌های ساختاری زیادی در نگاره‌ها وجود دارد و غالباً تفاوت‌ها ناشی از توجه به تزیینات و جزئیات است. از حیث ترکیب‌بندی غالباً نمونه‌ها دارای فرم منظم هندسی و تقارن، توجه به سلسله‌مراتب ورودی و تأکید بر فضای گرمخانه هستند. عدم توجه به موارد ذکر شده به خاطر جلب توجه به نقطه مورد نظر نگارگر است تا از این طریق بر اهمیت فضای طراحی شده بیفزاید؛ برای نمونه می‌توان به نگاره‌های دوبعدی اشاره کرد که نگارگر توجه خود را فقط به یک بخش از گرمخانه معطوف کرده است. در نمونه صوفی در حمام و گرمابه رفتن هارون با مأمون، ما شاهد تحول جدید در تصویر فضاهای گرمابه از جمله توجه به بام و تصویر سه‌بعدی از شکل ساختاری بام هستیم. در برخی

جدول ۶. افراد دخیل در بخش‌های تطهیر نگاره‌های گرمابه. مأخذ: نگارندگان.

شرح وظایف	معرفی	افراد دخیل در هر بخش
این شخص کار نظارت بر تمامی قسمت‌های حمام و تمامی کارکنان حمام را عهده‌دار بود و در واقع رئیس حمام به شمار می‌رفت. تنها کسانی از کارکنان که دو شیفت حق تبادل نظر و همکاری با هم را داشتند همین حمام‌چی‌ها بودند و بقیه حق مداخله در کار یکدیگر را نداشتند. به حمام‌چی اوستا هم خطاب می‌کردند.	این فرد می‌توانست صاحب حمام و یا فردی باشد که از سوی صاحب و مالک حمام به این سمت منصوب شده است. اغلب در نگاره‌ها لباس پوشیده و کلاه بر سر دارد.	استاد حمامی صوفی در حمام، هفت‌اورنگ جامی جامه‌دار
کار حفاظت و نگهداری از رخت و لباس‌های مراجعه‌کنندگان را داشت.	این شخص فردی بود که در محل رختکن کار می‌کرد.	صوفی در حمام سربینه حمام
شست‌وشو و خشک‌کردن لنگ‌ها را عهده‌دار بود.	فردی بود که کار فوته‌ها را چه از نظر شستن و خشک کردن و چه از نظر پخش کردن و جمع‌آوری عهده‌دار بود.	لنگ‌انداز یا فوته‌دار صوفی در حمام لنگ‌شور
کار وی شستن فوته‌ها و لنگ‌های خیس بود.	مردی بود که در محل گرمخانه حضور داشت. در نگاره‌ها معمولاً پوشش کارگرانی که مسئول تعویض لنگ‌های استحمام‌کنندگان هستند یکسان تصویر شده است: لباس کامل با کلاه‌هایی هم‌شکل بر سر.	صوفی در حمام پاشور
آب‌کشی پای کسانی که تازه وارد حمام شده‌اند را بر عهده داشت.	آب‌کشی در سربینه و با آب سرد انجام می‌شد؛ هم برای طهارت و هم برای جلوگیری از بیماری.	دیدار هارون الرشید با حلاق دلاک
در محل گرمخانه در کار شست‌وشو به افراد مراجعه‌کننده کمک می‌کرد: کارهایی از قبیل شستن موی سر، لیف‌کشیدن، آب‌کشیدن و غیره.	فردی بود که معمولاً به نام دلاک نامیده می‌شد. کار وی ختنه‌کردن پسرچه‌ها - کشیدن دندان - جانداختن دست و پای شکسته و از این قبیل بود. این فرد با دعوت قبلی در محل حمام حاضر می‌شد و مزد خود را از فرد مراجعه‌کننده دریافت می‌کرد.	صوفی در حمام

شرح وظایف	معرفی	افراد دخیل در هر بخش
مردی بود که برای اصلاح موی سر آقایان در شیفت مردانه حاضر می‌شد و کارش اصلاح سر و موی افراد بود (مشت‌ومال‌چی)	مردی بود که در محل گرمخانه و یا سربینه حاضر می‌شد و افراد داوطلب را مشت‌ومال می‌داد. در محل گرمخانه این کار آداب و رسومی خاص داشت و هر کسی حاضر نمی‌شد به مشت‌ومال‌چی تازه‌کار بدن خود را بسپارد. و همچنین از لیف در آخر برای شستشو استفاده می‌کند	حلاق دیدار هارون الرشید با حلاق
کار تقسیم آب در داخل گرمخانه را به عهده داشت و همچنین مسئول نظافت و امنیت خزینه‌ها هم بود.	تعداد آن‌ها معمولاً چهار یا پنج نفر بود و هر یک کار آبرسانی به قسمتی از گرمخانه را عهده‌دار بودند. یکی از آنان معمولاً آبگیرباشی نام داشت و تقسیم کار میان افراد دیگر را انجام می‌داد. آبگیرباشی مسئول نظافت و امنیت خزینه‌ها هم بود و معمولاً به این طرف و آن طرف سرکشی می‌کرد و البته برخلاف آبگیرها سطلی در دست نداشت.	حمام، دیوان میرعلیشیر نوایی تون‌تاب دیدار هارون الرشید با حلاق
رئیس تون به حساب می‌آمد و به کار افراد زیرمجموعه خود رسیدگی می‌کرد و جواب‌گوی امور تون بود.	با ریختن تون در مخزن پشت خزینه و روشن کردن آن آب خزینه را گرم می‌کرد.	دیدار هارون الرشید با حلاق میراب دیدار هارون الرشید با حلاق
کار حمل آب به خزینه را عهده‌دار بود.	مردی بود که کار رساندن آب به خزینه حمام را از طریق مسیرهای آب جاری عهده‌دار بود. اگر آب حمام از چاه تأمین می‌شد نیازی به میراب نداشتند.	آبدار دیدار هارون الرشید با حلاق
مسئول رسیدگی به میزان آب و کشیدن آب از چاه بود.	مردی بود که کار کشیدن آب از چاه و ریختن آن در محل آبروی خزینه آب سرد را عهده‌دار بود.	

نتیجه‌گیری

با بررسی نگارگری‌های حمام می‌توان نکات زیر را، بیان‌کننده ویژگی‌های تطهیر در نگاره‌های حمام دانست: آنچه در طراحی فضای حمام نمود اساسی دارد توجه به نظم در شکل هندسی درونی و سلسله‌مراتب فضاهاست. سلسله‌مراتب فضایی حمام شامل: ورودی، سربینه، میاندر، گرمخانه و سلسله‌مراتب پرای ورود به صورت کثیف و خروج به صورت پاکیزه کاملاً در نگاره‌ها در نظر گرفته شده است. سربینه و گرمخانه به عنوان

فضای اصلی در نگاره‌ها تصویر شده‌اند. تمامی عناصر حمام، از فضاهای خشک تا فضاهای خیلی مرطوب به خوبی در نگاره‌ها ترسیم شده است و در برخی به ترکیب فضاهای خزینه در داخل فضای گرمخانه پرداخته شده است. همه فضاهای اعم از فضای بیرونی یا فضای داخلی دارای نظم بوده و به صورت کامل ترسیم شده‌اند که به خوبی در نگاره‌ها قابل مشاهده است. معماری گرمابه‌های نگاره دارای اشتراکات فضایی مانند گرمخانه، سربینه، خزینه، میاندر، بام و گاورو

جدول ۷. تنوع شغلی و ابزارهای مورد استفاده در هر بخش. مأخذ: نگارندگان.

نوع مشاغل	عناصر گرمابه	عنوان شغل	افراد دخیل	ابزارهای مورد استفاده
مدیریتی	سربینه	استاد حمامی	تمامی کارکنان میراب تون تاب آبگیر	
عمومی	سربینه	جامه دار		قفسه دار کفش‌ها
خدماتی	تمامی بخش‌ها	ساقی		لنگ فروش
اختصاصی	گرمخانه	دلاک		جام دوستکامی
	گرمخانه			کیسه دولچه
	گرمخانه	حلاق		لیف لنگ
	سربینه	پاشور		استره (وسیله تراشیدن مو) لیف حوض لگن

بوده و گرمخانه و سربینه به عنوان فضای اصلی حضور افراد و دارابودن بیشترین اتفاقات بیشترین تصویرگری را در بین سایر اجزا و فضاهای گرمابه‌ها داشته‌اند. در نگارگری‌ها توجه به تناسبات از جمله نکات کلیدی بوده و بیانگر اهمیت فضا بوده و در نگاره‌ها غالباً فضای گرمخانه بزرگتر از سایر فضاهای موجود تصویر می‌شود و عموماً دارای تناسبات متقارن و مربعی بوده است. همچنین به غیر از چند نمونه نگاره اولیه، پلان داخلی گرمخانه و سربینه به شکل هشت‌ضلعی تصویر شده‌اند. برخی از فضاها دارای تزیینات به خصوص بوده از جمله گلجلم و گنبدها و توجه به ارتفاع زیاد در فضای گرمخانه و ترسیم هشت‌ضلعی فضای گرمخانه و سربینه نشان از داشتن گنبد است.

تمامی فضاهای کاربردی و مشاغل مرتبط با هر بخش و نکات فنی و اصول ساختمانی در حمام مانند تأمین آب و نحوه استفاده از اجزای حمام، نمایش داده شده است. نوع تزیینات مورد استفاده و موقعیت قرارگیری آن‌ها نسبت به هر فضایی متفاوت است برای مثال جزئیات و تزیینات در سربینه بیشتر از گرمخانه است. همچنین خصوصیات کالبدی و ترکیب‌بندی هر یک از نگاره‌ها منحصر به فرد بوده که بیانگر انجام آیین‌ها و گردهم‌آیی‌های محلی برای تعاملات اجتماعی است به گونه‌ای که ساختارهای کالبدی آن متأثر از باورهای مردمی بوده و به آن جنبه معنایی نیز داده است.

کاربری‌های هر بخش از گرمابه با سایر بخش‌ها متفاوت بوده است. با توجه به **جدول ۲** فضای سربینه کاربری مدیریتی داشته زیرا اولین مکان بعد از ورود به گرمابه بوده که وسایل و تجهیزات مورد نیاز افراد و خدمه از این بخش مدیریت می‌شد. فرد برای سپردن لباس‌ها و وسایل شخصی خود به مدیریت مجموعه به استاد حمامی مراجعه کرده و سپس وارد فضاهای عمومی، مانند میاندر و گرمخانه می‌شده. در این فضا از وسایل مورد نیاز تا افراد دخیل همه در خدمت مراجعه‌کننده بوده و غالباً فضایی عمومی برای حضور تمامی افراد بوده است. کاربری‌های خصوصی مانند خزینه، فضایی انفرادی بوده و در برخی از نگاره‌ها محلی برای افراد متمول در نظر گرفته شده‌است. برای نمونه در نگاره «رومی در حمام داغ» فضای گرمخانه دارای دو خزینه است که یکی از آنها برای افراد خاص تعبیه شده است. کاربری‌های خدماتی نیز در مجموعه وجود داشته که شامل فضای حوض، بام و آب‌چاه است.

همان‌طور که پیشتر نیز اشاره شد، حمام به عنوان یکی از فضاهای جمعی، مکانی است که علاوه بر اجرای اعمال نظافت و پاکیزگی ظرفیت فوق‌العاده در به وجود آوردن فضای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی داشته، از این رو نمایش فضاهای عمومی هم از منظر ذهنی و هم از جنبه اتفاقات متنوع که در

آن رخ می‌داده، نسبت به فضاهای خصوصی‌تر حمام، بیشتر مورد توجه بوده است، زیرا که حمام‌ها بدون قیدوبندهای طبقاتی که محدودکننده ارتباط اقشار بوده امکان حضور تمامی افراد جامعه در کنار یکدیگر را داشته که به خوبی در نگاره‌ها به تصویر کشیده شده است. این امر به گونه‌ای تجلی امر تطهیر در نگاره‌هاست. به بیان صریح‌تر می‌توان مشاهده کرد چنان‌که امر تطهیر که مستلزم کندن تمامی رخت و لباس بوده، همراه با عریان شدن فرد از طبقه اجتماعی خود نیز همراه بوده است. بر اساس آنچه پیرامون مطالعه نگاره‌ها و نیز مقایسه آن‌ها در بعد زمانی و جنبه‌های ترکیب‌بندی و تناسبات گذشت، می‌توان استنباط کرد در حالت کلی تشابهات کالبدی و کارکردی بیشتر از میزان افتراقات آن‌ها بوده و در سیر تحول خطی نیز نقاط اشتراک موجود است و همچنین به تزیینات و جزئیات رفته‌رفته بیشتر از بعد شکلی پرداخته شده است. نگارگر رعایت اصول بهداشتی و عدم تداخل فضای پاک و ناپاک با یکدیگر و رعایت مسائل اخلاقی در حفظ پوشش و عدم استفاده از نقوش انسانی در تزیینات و عدم پرداختن به تصویرسازی گرمابه زنانه را در نظر داشته است.

فهرست منابع

- آزند، یعقوب. (۱۳۸۵). *مکتب نگارگری اصفهان*. تهران: فرهنگستان هنر، طبع و نشر.
- اشتری، مهدی. (۱۳۸۶). *هنر مینیاتورتوسازی و نقاشی ایرانی*. تهران: گوتنبرگ.
- اولمان، مانفرد. (۱۳۸۳). *طب اسلامی (ترجمه فریدون بدره‌ای)*. تهران: توس.
- بلالی اسکویی، آریتا و زیرک‌سیما، پریا. (۱۳۹۹). *سیر تحول نگاره‌های حمام از نظر ساختاری و تزئینی در سده نهم تا یازدهم هجری*. نگره، ۱۷ (۶۰)، ۱-۲۴.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۲). *آشنایی با معماری اسلامی ایران (تدوین غلامحسین معماریان)*. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- تهرانی، فرهاد. (۱۳۹۳). *نگاره‌های گرمابه: فرهنگ رفتاری و معماری گرمابه در نگاره‌های قرن ۹ تا ۱۲ قمری*. اصفهان: سازمان فرهنگی-تفریحی شهرداری اصفهان.
- تهرانی، فرهاد؛ پورفتح‌الله، مانده و قاسمی، زهرا. (۱۳۹۲). *بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام*. نگره، ۲۶ (۶۰)، ۶۰-۷۱.
- ثابتی، الهه. (۱۳۸۲). *معماری حمام در مینیاتور ایرانی*. کتاب ماه هنر، ۶۳ و ۶۴، ۱۳۳-۱۳۸.
- رحیمی مهر، وحیده؛ متدین، حشمت‌الله و مهربانی، مهرزاد. (۱۳۹۶). *حمام‌های سنتی؛ حافظ سلامت، عامل درمان*. باغ نظر، ۱۴ (۵۰)، ۲۳-۳۸.
- رشید نجفی، عطیه. (۱۳۸۸). *حمام‌های تاریخی تبریز*. تبریز: فن آذر.
- رومی، مولانا جلال الدین محمد البلخی. (۶۶۲ ه.ق). *مثنوی معنوی*. تهران: هما.

- رمضان‌زاده، پروانه. (۱۳۸۲). روزنه‌ای بر تحلیل نگاره‌های هارون الرشید در حمام، اثر کمال‌الدین بهزاد. *جلوه هنر*، (۳۳)، ۳۳-۲۴.
- رهنورد، زهرا. (۱۳۸۶). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی*، نگارگری. تهران: سمت.
- طبسی، محسن؛ انصاری، مجتبی؛ طاووسی، محمد و فخارتهرانی، فرهاد. (۱۳۸۶). بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی. *هنرهای زیبا*، (۲۹)، ۵۸-۴۹.
- عمید، حسن. (۱۳۳۵). *فرهنگ عمید*. تهران: راه رشد.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۸۶). *معماری ایران (دوره اسلامی)*، تهران: سمت.
- مستغفری، ابوالعباس. (۱۳۶۲). *طب‌النبی*. قم: رضی.
- وفائی، زهره. (۱۳۹۱). *حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان*. تبریز: زینب (س).
- Cary Welsh, S. (1976). *Persian painting-five royal Safavid manuscripts of the sixteenth century*. New York: George Braziller.
- Floor, W. & Kleiss, W. (1988). *Bathhouses*. Retrieved from <https://iranicaonline.org/articles/bathhouses#pt1>
- Basil, G. R. A. Y., Laurence, B. & Wilkinson, J. V. S. (1931). *Persian Miniature Painting*. New York, 193.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
 بلالی اسکویی، آزیتا و زیرک سیما، پریا. (۱۴۰۱). رازهای سربه‌مهر نگاره در گرمابه‌ها، تجلی مفهوم تطهیر در کالبد معماری براساس نگاره‌های ادبی. *باغ نظر*، ۱۹(۱۰۶)، ۸۴-۶۹.

DOI:10.22034/BAGH.2021.286069.4887
 URL: http://www.bagh-sj.com/article_142841.html